

„Kas tiesa – tai ne melas“: *tiesos* ir *melo* konceptualizavimas lietuvių paremijose

IRENA SNUKIŠKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Straipsnyje bandoma rekonstruoti *tiesos* ir *melo* kalbinį-kultūrinį vaizdą lietuvių paremijose¹. Tyrimu norima atskleisti, kas yra *tiesa* ir *melas* lietuvių patarlėse, kaip šios sąvokos suvokiamos, su kuo siejamos, kurioje aksiologinės skalės vietoje atsiduria. Analizės pabaigoje pateikiamos lietuvių paremijose išryškėjusios kalbinės ir kultūrinės *tiesos* ir *melo* definicijos. Tyrimas atliktas remiantis Jerzy'io Bartmińskio, Liublino etnolingvistikos mokyklos pradininko, pasiūlyta kalbos pasaulėvaizdžio atkūrimo metodologija. Paremių analizė ypač svarbi tiriant pasaulio vaizdą kalboje, nes tai tekstai, kuriuose atsispindi liaudies filosofija, bendruomeninė pasaulėžiūra, pasaulio vertinimas ir požiūris į jį.

RAKTAŽODŽIAI: tiesa, melas, vertybė, pasaulio vaizdas kalboje, paremija.

ĮVADAS

Vertybių atpažinimas ir apibrėžimas šiandien tampa itin aktualus ir kelia daugybę klausimų: kas yra vertybė ir kam? Kurios vertybės svarbios atskiroms tautinėms kultūroms? Ar egzistuoja universalių vertybių kanonas? Ar egzistuoja Europos kultūros vertybių kanonas, kuriuo būtų grindžiamos žmogaus teisės? Pastaruoju metu vertybių tyrimai vis dažniau remiasi kalbos analize, nes kalboje užkoduo-ta ne tik tautos kultūra, tapatybė, bet ir tai, kas vadinama mentalitetu, tautine psichologija.

Vertybių tyrimai kalbiniu požiūriu ypač išpopuliarėjo Lenkijoje. Čia susikūrė Liublino etnolingvistikos mokykla ir jau kurį laiką leidžiamas aksiologinis žodynas

1 *Paremija* (gr. *paroimia* – priežodis, patarlė, sentencija) čia suvokiama kaip platesnė sąvoka, apimanti ne tik patarles ir priežodžius, bet ir situacinius posakius. Straipsnyje remtasi Lilijos Kudirkienės siūlomomis patarlių ir priežodžių definicijomis: *patarle* tradiciškai laikomas visuomenėje vartojamas posakis (dažniausiai vaizdingas, turintis perkeltinę reikšmę), kuriuo kas nors patariama (pamokoma, paskatinama, sudraudžiama, perspėjama) arba apibendrinama; *priežodis* – tai frazė, replika, kuria atsiliepiama apie atskirą įvykį, faktą, kuri išreiškia sakančiojo vertinimą (dažniau pašaipų, nepalankų) (Kudirkienė 2005–2007).

(„Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów“), kuriame spausdinami ir lietuvių autorių darbai. Neseniai Lietuvoje pasirodė panašaus pobūdžio tyrimų kolektyvinė monografija „Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje“ (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017). 2019 m. liepos 4–7 d. Vilniaus universitete, Filologijos fakultete, įvyko pirmasis mokslinio-educacinio ciklo „Vertybės lietuvių ir lenkų pasaulėvaizdyje“ kognityvinės etnolingvistikos seminaras, kuriame pranešimus skaitė apie keturiasdešimt lietuvių ir lenkų mokslininkų. Žadama išleisti pranešimų pagrindu parašytų straipsnių rinkinį, kurio tikslas – viešinti kalbinius ir aksiologinius tyrimus.

Šiame straipsnyje siekiama atkurti *tiesos* ir *melo* sąvokų kalbinį-kultūrinį vaizdą lietuvių paremijose, t. y. ištirti, su kuo šios sąvokos siejamos, kaip interpretuojamos ir vertinamos, kokie teigiami ir neigiami pradai ryškėja. Analizės metu daugiausia dėmesio skiriama semantiniam ir aksiologiniam paremių turiniui: stengiamasi ne tiek nustatyti jų kilmę, kiek suvokti, kaip jose vertinama tiesa ir melas, kurioje vertybių skalės vietoje atsiduria. Šaltiniuose iš viso aptikta daugiau kaip trys šimtai patarlių ir priežodžių tipų² su leksemomis *melas*, *tiesa* ir joms giminingais žodžiais, tačiau, siekiant objektyviau perteikti liaudies pasaulėvaizdį, stengtasi atrinkti populiariesnes, daugiau variantų turinčias paremijas, kurios vėliau grupuotos pagal semantinius aspektus. Nors kai kurios straipsnyje pateikiamos paremijos turi vos vieną variantą, bet jas nuspręsta pasirinkti kaip įdomias bei vertingas semantiniu ir vaizdiniu atžvilgiais, taip pat puikiai semantiškai papildančias išskirtus aspektus.

Išsamiai pristatyti kiekvienos patarlės kilmę ir nustatyti, kada ji pateko į lietuvių liaudies vartoseną, labai sunku. Akivaizdu, kad daug nagrinėjamų paremių į lietuvių kalbą atėjo iš kitų tradicijų; pavyzdžiui, kai kurios iš Senovės Romos imperijos per lotynų kalbą paplito visoje Europoje (pvz., *Pater mendaciorum diabolus est* ‘Melų tėvas – velnias’, *Mendax est fur* ‘Melagis yra vagis’, *Mendacem memorem esse oportere* ‘Melagiui reikia turėti gerą atmintį’ (Kvintilianas), *In vino veritas* ‘Vyne teisybė’ ir kt.). Dalis trumpųjų pasakymų yra kilę iš pasakojamosios tautosakos kūrinių. Pastebėta, kad nemažai analizuotų patarlių turi atitikmenų ir kaimyninių šalių kalbomis. Iš patarlėse esamų realiųjų ar slavizmų galima spręsti, kad į lietuvių kalbą jos pateko krikščionybės plitimo, baudžiavos, Rusijos imperijos ar vėlesniais laikais. Vėliau, kartais modifikuotos, jos įsiliejo į lietuvių kultūrą, paplito, todėl manoma, kad galima jas laikyti lietuvių kultūros sudėtine dalimi.

Tiesos ir *melo* sąvokos pasirinktos kaip lingvistiškai menkai nagrinėtos, bet svarbios lietuvių tautai, – tai rodo paremių su šiais ir iš jų išvestais žodžiais gausa. *Tiesa*, kaip vertybė, minima net Lietuvos Respublikos himne. Pasaulio aksiologinėje sistemoje ji taip pat užima aukštą vietą: tiesa, gėris ir grožis – trys Platono išskiriamos

2 Tipas suprantamas kaip visuma variantų, kurių vaizdo branduolį sudaro adekvatūs, vienodai įprasminanti motyvai (Grigas 1987: 10).

didžiausios vertybės; teisybė minima Dekaloge, išskiriama fenomenologo Maxo Schelerio vertybių klasifikacijoje.

Tokie tyrimai – etnolingvistikos sritis, jie realizuojami žodžių konceptų analize. Kaip atskira disciplina, tirianti kalbos ir kultūros santykį, etnolingvistika išskirta tik XX ir XXI a. sandūroje. Ją siūlyta vadinti *kultūrine lingvistika*, *antropologine lingvistika* (JAV), *lingvokultūrologija*. Maskvos ir Liublino etnolingvistikos mokyklos šią mokslo šaką pavadino *etnolingvistika*. Toks pavadinimas prigijo ir lietuvių kalboje. Jis atspindi aiškią lingvistikos sąsają su etnosu – žmonių bendruomene, kuriai būdinga tiek kalba, tiek kultūra; iš čia ir kyla kalbos ir kultūros santykis. Etnosas išgyvena patirtis, konceptualizuoja, bendrauja, vartoja kalbą ir kultūrą. Tie du dalykai siejasi ne tik kaip išraiškos ir komunikacijos būdai, bet ir kaip kognityvinės sistemos, leidžiančios žmonėms suvokti juos supantį pasaulį. Pabrėžtina, kad etnolingvistika tiria tam tikros tautinės bendruomenės kultūros paveldą, pasireiškiantį šios bendruomenės kalboje, t. y. kalbama apie *kultūrą kalboje*, o ne *kalbą kultūroje* (Glaz, Danaher, Lozowski 2013: 25). Dėmuo *etno-* rodo, kad siekiama tirti liaudies pasaulėvaizdį, t. y. pasaulio vaizdą tam tikros tautos akimis, pateikti jos nuomonę, požiūrį, interpretaciją.

PASAULIO VAIZDAS KALBOJE

Kalba įprastai vartojama nė nesusimąstant apie jos sudėtį ar funkcijas, ir tik išsamūs kalbos semantikos tyrimai atskleidžia jos prigimtį ir sąsają su aplinkiniu pasauliu, leidžia suprasti kalbos unikalumą (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017: 21). Pasaulio vaizdas kalboje (toliau – PVK), arba kalbos pasaulėvaizdis, yra viena pagrindinių etnolingvistikos sąvokų. Kiekviena kalba turi savitą pasaulio vaizdą. Tai per šimtmečius kalboje susiklostęs pasaulio suvokimas – daiktų ir reiškinių klasifikacija, ryšiai tarp pasaulio elementų, žmogaus santykis su pasauliu, jo vertybėmis. Pirmą kartą PVK sąvokos apibrėžimas pateiktas Jerzy'io Bartmińskio ir Ryszardo Tokarskio straipsnyje „Pasaulio vaizdas kalboje ir teksto nuoseklumas“ („Językowy obraz świata i spójność tekstu“): kalbos pasaulėvaizdis – „tam tikra silpniau ar stipriau kalboje išreikšta nuomonių visuma apie esančio už kalbos ribų pasaulio objektų požymius ir egzistavimo būdą, įtvirtinta žodžių reikšmėse arba tų reikšmių implikuojama“ (Bartmiński, Tokarski 1986: 72, cit. iš Gudavičius 2009: 14). Kaip teigia J. Bartmińskis, kalbos pasaulėvaizdis – tai kalboje užkoduotų pasaulio vertinimų visuma, tai pasaulio interpretacija, bet ne atspindys (Bartmiński 2015: 16). Pasaulėvaizdžio tyrimai į sąvokas leidžia pažvelgti iš netradicinės perspektyvos. Tradicinės žodyninės definicijos dažniausiai yra mokslinio pobūdžio ir nusako tik esminius sąvoką apibrėžiančius bruožus. Tuo tarpu PVK tyrimai leidžia suformuoti kalbines ir kultūrines žodžių definicijas, t. y. parodyti, kaip žodis funkcionuoja ne tik kalboje, bet ir kultūroje, kaip jis vertinamas, kategorizuojamas, suvokiamas tautos.

Kalbos pasaulėvaizdžio tyrimai dažniausiai remiasi Liublino etnolingvistikos mokyklos išplėta metodologija, kuri pristatyta jau minėtoje Kristinos Rutkovskos, Mariaus Smetonos ir Irenos Smetonienės monografijoje „Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje“ (2017: 31–34). Ši metodologija supaprastintai vadinama S–A–T (sistema, anketa ir tekstai). Pagal ją PVK rekonstrukcijai turi būti išnaudoti trys duomenų tipai: *sistema*, t. y. leksiniai semantiniai duomenys, sukaupti kalbos leksikografiniuose šaltiniuose; *anketos*, t. y. kognityvinės anketos, kuriomis tikrinama, kaip gyvosios kalbos vartotojai suvokia tam tikrą sąvoką; *tekstai*, t. y. įvairių žanrų tekstai, kuriuose taip pat atsispindi tos sąvokos reikšmės. Sukaupti duomenys sintetiniame aprašyme išryškina tiriamo žodžio kalbinę-kultūrinę definiciją, kuri leidžia suvokti visuomenėje nusistovėjusias ir per kalbą ir jos vartojimą galimas pažinti žinias apie pasaulį, reiškinių kategorizavimą, jų charakteristiką ir vertybes. Svarbią tekstinių duomenų dalį sudaro paremijos, kurios ypač vertingos koncepto nagrinėjimui. Šis straipsnis ir skirtas paremijų, kaip tekstinių duomenų dalies, analizei.

PAREMIJOS PASAULĖVAIZDŽIO TYRIMUOSE

Išsamų tam tikro žodžio kalbinį-kultūrinį vaizdą gali atskleisti tik pilna PVK rekonstrukcija pagal minėtą metodiką, tačiau tai būtų didžiulės apimties tyrimas, todėl straipsnyje apsiribojama paremijų analize, o tolesnė *melo* ir *tiesos* analizė pagal kitas S–A–T metodologijos dalis numatoma ateityje.

Analizuojant PVK svarbios visos smulkiojo folkloro rūšys – patarlės, mįslės, pasveikinimai, pajuokavimai, prakeikimai ir kt., vertingi ir šiuolaikiniai patarlių perdirbiniai – vadinamosios antipatarlės. Vis dėlto medžiagos gausa verčia tyrimą apriboti, todėl bus nagrinėjamos tik senosios paremijos, kurios pasirinktos kaip informatyviausios, – jos perduodamos iš kartos į kartą ir išreiškia kolektyvinį visuomenės požiūrį, moralę, nuostatas. Nors eksperimentiniai tyrimai rodo, kad paremijos šiuolaikinėje komunikacijoje vartojamos vis rečiau (Szpila 2002: 43), manoma, kad į jas galima žvelgti kaip į „kultūros archeologiją“ (Buttler 1989). Be to, paremijos vis dar dažnai vartojamos grožinėje literatūroje ir publicistikoje, nors kartais kiek redukuojamos, t. y. virsta frazeologizmais ar vaizdingais posakiais. Taigi negalima paneigti jų svarbos PVK tyrimuose.

Empirinio tyrimo duomenų šaltinis – Lietuvių literatūros ir tautosakos institute sukaupta Lietuvių patarlių ir priežodžių sisteminė kartoteka. Analizuoti ir lietuvių situaciniai posakiai iš sąvado „Vilką minim, vilkas čia“. Žodžiai „melas“ ir „tiesa“ yra gana abstraktūs, bet turi daug konkretesnių giminingų žodžių, pavyzdžiui, apibūdinančių veikėją (*melagis*, *teisus*) ar veiksmą (*meluoti*), į kuriuos būtina atsižvelgti siekiant atkurti kuo išsamesnį *tiesos* ir *melo* vaizdą paremijose. Tyrimas apima ir paremijas su sinoniminiais žodžiais *teisybė*, *melagystė*, *netiesa*.

Neabejojama, kad paremijos – vienas tarptautiškiausių žanrų. Nė vienos tautės patarlės ir priežodžiai neturi izoliuotos, tik tai tautai būdingos vaizdų sistemos, daugeliu atvejų jie semiasi medžiagos iš tarptautinio kalbos stilistinių priemonių arsenalo. Kad daug patarlių yra kilusios iš vieno bendro šaltinio, „matyti iš faktorių, kurie amžių bėgyje veikė daugybės tautų kultūras. Tai ir politiniai bei prekybiniai ryšiai, ir teritorijų užkariavimai, ir kiti skirtingomis kalbomis kalbančių tautų kontaktai“, taip pat krikščionybės plėtra, antikinės literatūros įtaka, garsių žmonių sentencijos ir „dar daug kitų kanalų, kuriais atskiri patarlių įvaizdžiai skverbėsi iš kalbų į kalbas“ (Grigas 1976: 26). Straipsnyje minimos paremijos užrašytos XX a., tačiau nebuvo bandoma nustatyti, kurios iš jų turi baltišką šaknį, o kurios į mūsų kultūrą atėjo iš svetur, dėl kelių priežasčių. Nors Kazys Grigas išskiria kelis požymius, kuriais remiantis būtų galima spręsti apie patarlės priklausymą kuriai nors vienai kultūrai, pavyzdžiui, tam tikrės geografinės ar etnografinės realybės atspindėjimas (ten pat: 38) ar fonetiniai, ritminiai formos komponentai, būdingi tik vienai kalbai (ten pat: 155), tačiau dauguma nacionalinių ir tarptautinių patarlių neturi aiškių žymių, pagal kurias būtų galima priskirti jas vienai ar kitai kategorijai (ten pat: 40). Kita vertus, liaudies kultūros tyrinėtojai vertingos ir tarptautinės patarlės, nes jos dažnai turi specifines nacionalines redakcijas. Siekiant sustiprinti patarlės meninį įtaigumą, atskirų tautų vartotojams neretai tenka jų vaizdus daugiau ar mažiau moduluoti, pritaikyti savo kultūrai (ten pat: 28). Netgi iš svetur į kultūrą atėjusi patarlė yra gludinama ir redaguojama kalbos praktikos, perduodama iš kartos į kartą, kol tampa integralia tos kultūros dalimi. Taigi net tarptautinės patarlės neretai įgyja individualių tautinių bruožų. Be to, iš bendro šaltinio kilę posakiai negalėtų išpopuliarėti visose tautose, jei nebūtų vienodų ar daug kuo panašių socialinių sąlygų skirtingų kalbų plotuose, jei žmonių nevienytų psichikos, dvasinių poreikių, veiklos ir mąstymo bendrybės. Kaip tik dėl šių bendrybių „dalis patarlių, išreikštų adekvačiomis formomis, galėjo susiformuoti keliuose kraštuose keliomis kalbomis visiškai savarankiškai, kaip tipologinės analogijos“ (Grigas 1987: 16).

Įprastai laikoma, kad patarlės – smulkiausias sakinio folkloro žanras, ir dažnai klaidingai manoma, kad ir paprasčiausias (Whiting 1932: 273). Iš pažiūros paprastos patarlės išties yra gana sudėtinga sakinio folkloro forma, suteikianti daug informacijos apie tam tikrą kultūrą. Mokslininkų susidomėjimas patarlėmis auga, nes iš jų galima daug sužinoti apie įvairių socialinių sluoksnių gyvenimą ir požiūrį į jį skirtingais laikais. Jamesas Obelkevichius klausia: kokiuose tekstuose galime išgirsti paprastų žmonių kalbą, mus pasiekusią iš tų laikų, kai dauguma gyventojų buvo neraštingi? (Obelkevich 1994: 212). Kaip tik folkloras, ypač patarlės ir priežodžiai, ir yra tie tekstai, kurie, keliaudami iš kartos į kartą, perduoda ateities kartoms tautos vertybes, moralinius principus, stereotipus ir tautos pasaulėvaizdį. Wolfgangas Miederis teigia, kad esminis patarlės bruožas – jos tradiciškumas. Kalbėdamas apie

tradiciskumą autorius omenyje turi patarlės amžių ir paplitimą, t. y. liaudies išmintimi pagrįstas sakinytis turi būti priimtas ir plačiai vartojamas grupės žmonių per ilgesnį laikotarpį, kad galėtų būti vadinamas patarle (Mieder 2004: 4–5).

Paremijos PVK analizei pravarčios ir dėl savo funkcijų. Paremių funkcijos užsienio paremiologijoje tirtos daugelio mokslininkų ir aprašytos įvairiais aspektais. Apie lietuviškų paremių funkcijas rašiusi Dalia Zaikauskienė išskiria būdingąsias „vidines“ funkcijas (pedagoginę, didaktinę, patriotinę, psichoterapinę), o konkrečiose situacijose, pasak tyrėjos, paremijos pasakomos siekiant konkrečių tikslų ir atlieka situacines funkcijas (Zaikauskienė 2010: 98). Kalbininkai sutaria, kad, nepaisant kokioje situacijoje ar kontekste patarlės būtų vartojamos, pagrindinė ir svarbiausia visų jų funkcija – moralinė ir edukacinė (Obelkevich 1994: 217).

Taigi paremijos – tai tekstai, „kurie grindžiami liaudies išmintimi ir morale, o juose išsakomi teiginiai pateikiami visos bendruomenės vardu. Paremijos ne tik atskleidžia bendruomenės nuostatas, bet ir reglamentuoja, primeta tam tikro elgesio ir vertinimo taisykles. Jos pasižymi vaizdingomis metaforomis, yra kupinos kultūrinių simbolių, o tai leidžia visapusiškiau suprasti nagrinėjamas sąvokas. Galų gale, paremijos – tai senieji tekstai, kuriuose išsaugoti šiandien jau nežinomi ir kituose tekstuose neužfiksuoti kultūros, bendruomenės pasaulėžiūros reiškiniai“ (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017: 34). Vadinasi, paremijos svarbios PVK nagrinėjimui todėl, kad:

- jos yra neatsiejama visos tautos gyvenimo dalis. Plačiai paplitusios: paremijas vartojo ir vartoja įvairaus amžiaus, išsilavinimo, socialinio sluoksnio žmonės;
- paremijos – kalboje įsitvirtinę, kartojami tekstai, kuriuose slypi informacija apie tai, kaip tam tikra bendruomenė suvokia pasaulį, kokias turi vertybes.
- kadangi yra kartojamos ir perduodamos iš kartos į kartą, jos kalboje įtvirtina stereotipus, t. y. tam tikro objekto bruožų visumą. Žmogus, mokydamasis gimtosios kalbos, perima ir joje gyvuojančias paremijas, o per jas ir pasaulio suvokimą bei vertinimą.

PASAULIO VAIZDO KALBOJE TYRIMAI LIETUVOJE

Lietuvoje PVK tyrimai palyginti nauji. Kadangi dar neturime aksiologinio žodyno, tad kalbiniai vertybių tyrimai yra itin svarbūs. Iš atliktų tyrimų galima paminėti K. Rutkovskos (2012, 2015, 2016), I. Smetonienės (2016, 2018), M. Smetonos (2016, 2018, 2019) straipsnius. Ypač reikšminga jau minėta šių autorių monografija „Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje“, kurioje nagrinėjamos svarbios lietuvių kultūrai vertybės (*ugnis, vanduo, namai, šeima, darbas, Europa, laisvė, garbė*). Minėtinas ir jau atliktas tiesos leksikografinis tyrimas, išsamiai pristatytas šių eilučių autorės straipsnyje „Tiesos konceptualizavimas leksikografijos šaltiniuose. Sisteminių duomenų

analizė“ (2019). Kadangi pastarasis tyrimas labiausiai siejasi su šio straipsnio tema, tiksliau sakant, abu tyrimai – tai dalis *tiesos* ir *melo* kalbinio-kultūrinio vaizdo rekonstrukcijos lietuvių kalboje, leksikografinį *tiesos* tyrimą vertėtų pristatyti išsamiau.

Leksikografinės *tiesos* definicijos išryškina du pagrindinius tiesos aspektus: klasiikinį, kuris remiasi klasikine *tiesos* definicija, pagal kurią „tiesa yra daikto ir minties atitikimas“, ir juridinį, kai *tiesos* definicijos susijusios su teise. Vis dėlto senojo juridinio aspekto lietuvių kalboje nelikę, „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ jo neperteikia. Nors dabartinė *tiesos* definicija yra labai trumpa ir atrodo aiški, tačiau šią reikšmę žodynuose iliustruoja gausūs pavyzdžiai, kuriuose atsispindi labai prieštaringos reikšmės ir skirtingi semantiniai šėšėliai. Vienur tiesa laikoma garbinga, netgi šventa, jai priskiriamos teigiamos antropomorfinės savybės, tokios kaip drąsa, mesianizmas. Kitur semantinė riba tarp *melo* ir *tiesos* atrodo labai miglota, tiesa vaizduojama kaip nemaloni ar neprotinga, dažnai tyčia slepiama. Vieni pavyzdžiai tiesą iliustruoja kaip nenuslepiamą, kiti – kaip paslėptą, neaiškų dalyką. Esama pavyzdžių, kur *tiesa* vartojama su dalies kilmininku, tarsi galėtų būti dalinė ar pamatuojama (Snukiškienė 2019: 6–7). Iš leksikografinio tyrimo ryškėja ir socialinis tiesos aspektas, kai kalbama ne tik apie teisybę, kaip realybės atitikimo, reikšmę, bet ir visuotinį teisingumo vykdymą, sąžiningą veiklą (ten pat: 9–10). Įdomiausia, kad žodyninėse iliustracijose tiesa vaizduojama kaip natūrali ir įgimta žmogaus savybė, kuri negali būti išgalvota ar žmogaus sukurta (ten pat: 10–11). XIX a. istorikas Adamas Honoris Kirkoras „Lietuvių mitologijoje“ (1882) aprašė senovinį lietuvių požiūrį į tiesą: „Lietuvis suprato įstatymą kaip tiesos įsikūnijimą. Todėl įstatymą buvo galima tik rasti, bet ne sukurti. Tad įstatymas ir tiesa reiškė tą patį“ (Vėlius 1995: 307). Požiūrį į tiesą kaip į žmogui įgimtą dalyką pabrėžė ir Anna Wierzbicka, tiesą įtraukdama į semantinių universalijų³ sąrašą.

Kalbant apie leksikografinę duomenų analizę, reikia pripažinti, kad lietuviškuose žodynuose, ypač akademiniam „Lietuvių kalbos žodyne“, gausu tarmiškų ar liaudies literatūros pavyzdžių ir žodžių reikšmę iliustruojančių paremių, tad leksikografinis *tiesos* vaizdas kažkiek sutampa su kalbinio-kultūrinio vaizdu lietuvių folklore, tačiau išsamesnį vaizdą gali atskleisti tik folkloro tyrimai.

MELO IR TIESOS SĄVOKOS LIETUVIŲ PAREMIJOSE

Lietuvių folklore dažnai pastebima *tiesos* ir *melo* sąvokų ambivalencija. Tiesa įprastai vaizduojama kaip dorybė, o melas kaip yda, tačiau lietuvių folklore šios sąvokos pasižymi daugiaprasmiškumu, įgyja teigiamų ir neigiamų pradų, pavyzdžiui, kai

3 *Semantinės universalijos* – A. Wierzbickos kuriamos tarptautinės natūralios semantinės metakalbos (angl. *Natural Semantic Metalanguage*, arba NSM) žodynas, sudarytas iš elementarių ir visose kultūrose intuityviai suvokiamų sąvokų (Wierzbicka 1991: 7).

tam tikrose situacijose patariama tiesą nuslėpti, kai meluojama norint išsisukti iš sunkios padėties arba kai melas virsta tam tikra pramogos rūšimi: meluojant siekiama prajuokinti, pasilinksminti, o ne apgauti. Kaip tik ši žaisminga melo forma atsiskleidžia viename ne itin gausiame žanre – melų, arba juokų, pasakose, kurias plačiai yra aptarusi Jūratė Šlekonytė. „Dvejopas žanro pavadinimas rodo, jog melo ir juoko sąvokos yra labai artimos. Kitaip tariant, meluojama pramogai, žmonėms palinksminti“ (Šlekonytė 2000: 205). Beje, žodis „pameluoti“ lietuvių kalboje turi kelias reikšmes. Pirmoji reikšmė yra „pasakyti netiesą“, tačiau folkloriniuose kontekstuose aktualizuojama ir kita šio žodžio reikšmė – „papasakoti gražiai, vaizdingai“ (ten pat). Galima net pamanyti, kad toks „melavimas“ apskritai reiškia folklorinį pasakojimą; taigi melas asocijuojasi su iškalbos menu, gebėjimu vaizdžiai pasakoti. Kaip ir kitose folkloro rūšyse, patarlėse melas ir tiesa turi daug bruožų, teigiamų ir neigiamų atspalvių.

Paremijose pirmiausia pastebima labai ryški tiesos ir melo opozicija: *Kas tiesa, tai ne melas* LMD I 708(1/31), LTR 5335(214) ir kt. Gausu patarlių, kuriose melas ir tiesa minimi kartu, bet visada atsiduria priešingose aksiologinės skalės pusėse: tiesa ar teisybė vaizduojama kaip vertybė, dorybė, o melas – kaip yda, vengtinas dalykas: *Tiesa – šviesa, melas – ugnis* LTR 4018(141); *Melui šnekant, teisybė patylomis ašaras laisto* LKŽ IX: 619; *Su melu pasišviesdamas, teisybės nepamatysi* LTR 2102(34). Kartais ši tiesos ir melo priešprieša iliustruojama ne tiesiogiai, bet per tiesumo ir kreivumo metaforą, kuri išryškina tiesos ir melo socialinį aspektą: tiesumas tapatinamas su tiesa ir doru elgesiu, o kreivumas parodomas kaip polinkis meluoti, suktumas, netinkamas elgesys: *Suktas vyras tiesaus žodžio nebegirdi* TŽ V: 598; *Teisybė vingiuotais keliais nevaikšto* LTR 4375(133/6), 4367(201) ir kt. Semantinė tiesumo ir tiesos sąsaja aptinkama ir šių žodžių etimologijoje⁴.

Tiesa lietuvių patarlėse laikoma viena aukščiausių vertybių, gretinama su tokiomis materialinėmis, socialinėmis ir dvasinėmis vertybėmis kaip auksas, šviesa, gėris, dora, darbas, išmintis, vienybė: *Tiesa už auksą brangesnė* LTR 4376(76), LKŽ I: 999 ir kt.; *Teisybė už saulę šviesesnė* LTR 6027(402),

4 Išnagrinėjus visus etimologinius šaltinius, ryškėja hipotezė apie bendrą žodžio *tiesa*, *tiesus* ir slavų žodžio *meuumb* kilmę. EŽDB pateikiamas žodis *taisyti*, kur aiškinama žodžio *tiesa* sąsaja su slavų *těšiti*. Wojciechas Smoczyński aiškina: lie. *taisyti* ‘sutvarkyti’ yra kauptavyvas iš *nutįsti*, *tisaū*, *tinsu* ‘išsitiesti’ (plg. *tiesiuos*, *tiēstis* ‘išsitiesinti’, *teisūs*) ir pirmąjį atitinka sl. *těšiti* ‘(pa)guosti, patenkinti’ (Smoczyński 1987: 357). Vytauto Mažiulio „Prūsų kalbos etimologijos žodynas“ pateikia žodį *teisi* ir tokį etimologinį paaiškinimą: *teisē* reiškia ‘tiesumas’, *teisā* / **teisa* – ‘tiesus’, *tiesē* – ‘dešinioji ranka’, > sl. **teisa* – ‘tiesus, lygus, vienodas; ramus (vienodai besielgiantis), tylus’, *teisa* – ‘tiesus’ ir pan. gali būti vedinys iš verb. balt. –sl. **teis-* – ‘tiesi’ ir pan., iš kurio bus išriedėję lie. *tiēs-ti* ir kt., *tais-yti*, la. *tâis-ît*, rus. *meu-umb* ‘raminti (tildyti)’ (Mažiulis 1997: 189–190) (plačiau žr. Snukiškienė 2019: 7–9).

6014(1602) ir kt.; *Tiesa ir patamsy žiba* LTR 4018(108/10), 3721(175) ir kt.; *Be tiesos nēr nē švoiesos* LTR 1050(2/39), LTt V: 281, nr. 3551 ir kt.; *Geras žodis su tiesa nesilenkia* LKŽ VII: 348; *Dievoq mylėk, tiesq kalbėk* LTR 4375(1065), 4517(119/5) ir kt.; *Vienybė, o dar teisybė – mūsų galybė* LTR 2202(41/6), LMD I 860(229); *Kas teisingas – išmintingas* LTR 6027(709), 5895(60) ir kt.; *Šventa teisybė* LTR 200(484), 4260(321) ir kt. Rekomenduojama tiesos visada laikytis, o melo bet kuria kaina vengti: *Geriau bloga tiesa negu geras melas* LTR 6443(88), 4663(88) ir kt.; *Už teisybę nebaisu ir galvą padėti* LTR 6491(555), 6491(3077) ir kt. Dažnai vaizduojama tiesos besąlygiška pergalė: *Teisybė nei skęsta, nei dega* LTR 52(47), 5564(24) ir kt.; *Viskas keičiasi, tik teisybė lieka* LTR 6491(1944); *Už teisybę pyksta, bet ji niekadoms nenyksta* LKŽ XV: 1082; *Teisybė neteisybę visados pergali* LKŽ XV: 1083.

Patarlėse tiek melas, tiek melagio paveikslas piešiami labai neigiamai. Metafizinė melo kilimė – pragara: *Melagystė – peklos vaikas* LTR 4254(74). Lietuvių paremijose melas ne tik velniškas, bet ir nepataisomas: *Melagiu gimei, melagiu ir mirsi* LTR 30(857); sakoma, kad melagi gėdyti – beviltiška: *Melagio negėdink, kvailio nepajuok, su moteria nesiginčyk* PPG: 42, ST: 27 ir kt.

Melas tapatinamas su įvairiomis ydomis, pavyzdžiui, plepumu: *Kas daug šneka, daug ir meluoja* LTR 1661(383), 2331(110/30) ir kt. Liežuvis metaforiškai vadinamas melagiu: *Liežuviui dveji vartai: kad neužčiaupsi lūpomis, užkąsk dantimis* LTR 465(36/1954), 275(10/24) ir kt. Situaciniai posakiai *Čia kala, čia mala, čia zalatina, Pats apmeta, pats apaudžia* (LSP: 417) apibūdina itin šneknius žmones, priklausomai nuo aplinkybių gebančius ir vienaip, ir antraip pakalbėti, prisitaikyti.

Kita patarlėse su melu gretinama blogybė – vagystė: *Ar melagis, ar vagis – abudu lygūs* LKŽ VII: 1025; *Kas melagis, tas ir vagis* LMD I 701(747/5), LTR 1137(5/8) ir kt. Melagis netgi gąsdinamas virsiantis vagimi: *Nemeluok, ba vogti pradėsi* LTR 4127(122). Melavimu apkaltintas gali kalbėtoji mesti dar sunkesnę kaltinimą – vogimu: *Jei aš meluoju, tai tu vagi* LMD I 683(156). Kitas melagiu būdingas ir būtinas bruožas – gudrumas, geratmintis: *Jei melagis, būk atmintingas, o jei vagis, būk gudrus* LTR 1331(3). Tačiau ne visada melagio apibūdinimas toks griežtas ir smerkiantis, pasitaiko ir žaismės: *Moka meluoti, kaip zuikis bėgti; Šuo bėgti tiek nemoka, kaip jis meluoti* LSP: 416.

Lietuvių patarlėse kartais pastebimas e m a n t i n ė o p o z i c i j a „s a v a s – s v e t i m a s“, vaizduojamas kitataučių polinkis meluoti: *Lenko tiesq velnias rais-tuose jodo* LTR 75(4119), TŽ III: 385; *Nerasi teisybės pas žydą* LTR 4254(33); *Čigono amatas meluoti* LTR 465(36/367). Melas gretinamas ir su n e i g i a m o m i s ž o d ž i o „š u o“ k o n o t a c i j o m i s, kurias atskleidžia išvestiniai žodžiai „šuniškas“ (teikiantis daug nemalonumų, sunkus, varginantis, nedoras, niekšingas,

nemalonus, atšiaurus, užgaulus), „šunybė“ (niekšybė). Melas patarlėse irgi būna šuniškas: *Melagis meluoti, o šuva loti – lygiai gali* LTR 465(36/2070). Ne tik kita-taučiai, bet ir kunigas, ponas vaizduojami kaip sukti, meluoti linkę žmonės: *Kunigo teisybė kaip nakties šviesybė* LTR 4135(2/3), 4180(432) ir kt.; *Pono teisybė kaip nakties šviesybė* LTR 5187(267/77), 5384(543). Pažymėtina, kad kunigas ir ponas lietuvių folklore apskritai pasirodo kaip nesąžiningi, gobšūs subjektai.

Nors melas ir tiesa dažnai gretinami, bet pabrėžiama, kad tiesa yra vieniša, unikali, nedaloma, antraip – virstanti melu: *Nepilna tiesa greit tampa netiesa* MST: 100; *Pusė teisybės – melas* MST: 122, TD II (IX) 190. Tačiau šis posakis vis dėlto užsimena apie miglotą melo ir tiesos ribą: *Kiekvieniame pajuokime – dalis teisybės* LTR 6084(125). Melas gali būti įvairus – geresnis ar blogesnis, bet tiesa – ne: *Melas melui nelygu* LTR 64(520), 2914(1135) ir kt.; *Šimtas klaidų, o tarp jų yra viena tiesa* LKŽ XIX: 148; *Devyni melo, vienas praudos žodis – to ir teisybė* LTR 703(1698). Situacinių posakių knygoje „Vilką minim, vilkas čia“ apie melą rašoma: „Melavimas melavimui nelygu. Ir nelygu kas meluoja – suaugęs ar vaikas“ (LSP: 416); pavyzdžiui, ši patarlė gėdina melagius senius: *Gera senam meluoti, o turtingam vogti* LMD I 881(71), LTR 618(33/47) ir kt. Esama patarlių, iš kurių atrodytų, kad melas yra kiek ybiškai matuojamas: *Primeluoti devynias bačkas ir aštuntą* LTR 5103 (24/1); *Primelavo pilną maišą* LTR 4312(349); *Meluoti per akis* LKŽ VIII: 1, LTR 5160(19) ir kt. Šis motyvas plačiai paplitęs folklore: melo kiekybiškumas atspindimas ir stebuklinėje pasakoje „Zuikių piemu“ (ATU 570), – jos herojus gauna užduotį primeluoti pilną maišą.

Atrodytų, kad melo ir tiesos išsidėstymas lietuvių aksiologinėje ašyje yra aiškus: tiesa – siektina ir aukštinama dorybė, o melas – vengtina ir baustina nuodėmė. Vis dėlto tolesnė patarlių analizė atskleidžia, kad melo ir tiesos vertinimas nėra toks paprastas. Gausu ne tik patarlių, kurios išreiškia tą pačią mintį, bet ir tokių, kurios prieštarauja viena kitai. Kartais *melo* ir *tiesos* sąvokos vertinamos labai nevienareikšmiškai ir vertybių skalėje pasikeičia vietomis: *Ir velnias kai kada teisybę pasako* TD II (IX) 192; *Ir pas Dievą nėra teisybės* LTR 1177(33), LKŽ I: 1214; *Su teisybe netoli tenuėisi* LTR 1698(81), 30(1391) ir kt.; *Su teisybe visą pasaulį pereisi, o su melu – ligi vartų* LMD I 705(1179); TŽ V 621(1065) ir kt. Kartais semantinė riba tarp melo ir tiesos būna labai miglota: *Vieno tiesa, kito – nemelas* LMD I 700(123), PP: 438 ir kt.; *Kas seniau buvo teisybė, šiandien – pasaka* PP: 199, LTR 2914(1666) ir kt. Kai kada mokoma gudriai išsisukti iš keblios situacijos balansuojant tarp melo ir tiesos: *Tiesos nesakyk, bet ir nemeluok* LTR 5482(36/63), 5335(1153); *Meluoti nemoku, teisybės nežinau* LMD I 677a(107), LTR 2199(14/8) ir kt. Liaudies pasaulėvaizdžiui būdingas priešingybių derinimas. Priešingų vienas kitam elementų

apraiška – įgimtas paremiologinės sistemos bruožas (Chlebda 1993: 233). J. Obelkevichius patarles vadina „situacijų strategijomis“ (Obelkevich 1994: 218), t. y. jos vartojamos įvairiose sudėtingose, enigmatiškose situacijose, o patarlių tikslas – tokias situacijas interpretuoti, paaiškinti ir pasiūlyti tam tikrą veikimo būdą. Taigi patarlės savotiškai paradoksalios: pačios būdamos dviprasmės, jos vartojamos situacijų dviprasmiškumui išsklaidyti. Tačiau patarlės retai kada vartojamos poromis, dažniausiai skirtingame situaciniame kontekste pritaikoma kuri nors viena (Lieber 1994: 99–101). Pavyzdžiui, paremijose melas dažniausiai laikomas yda, tačiau gyvenime dažnai būna situacijų, kai be melo išsiversti sunku, kai jis palengvina padėtį, tad ir patarlių, skirtų tokioms situacijoms, yra daug. Pavyzdžiui, šios melą vaizduoja *k a i p b ū t i n a*, padedantį išsisukti iš keblios padėties, neretai net jį skatina: *Meluok ir save vaduok* LTR 5565(825), 1202(15) ir kt.; *Kad aš meluoju – save vaduok* LTR 66(623), 3819(124) ir kt.; *Nemelavęs nebūsi teišus* LMD I 680(16), LTR 627(1100) ir kt. *Nemeluosi – neparduosi* LMD I 676(27), PP: 125; *Melagis palakęs, begėdis paėdęs* LTR 2759(126). Ši patarlė skelbia, kad kartais *p a t s g y v e n i m a s p r i v e r č i a p a m e l u o t i*: *Sopulys ir nekaltą priverčia meluoti* VPŽ: 41, LKŽ XIII: 297.

Ambivalentišką melavimo etiškumo aspektą atskleidžia ir specialiai melagiui skirti posakiai, kuriais jis gali atsikirsti, kai kiti jį kaltina melavimu: *Aš melagis, tu vagis, o tu kišk į subinę akis* LTR 2004(39), LMD I 483(53) ir kt.; *Jei aš meluoju, tai tu vagi* LMD I 683(156).

Gausu patarlių, kurios melą vaizduoja esant *p a t r a u k l e s n i* už tiesą, o melagį – *g u d r e s n i* už teisulį: *Tiesa – melo pastumdėlė* LRT 5218(54), LKŽ IX: 541 ir kt.; *Melą pamilęs, tiesą užmirši* LTR 3721(186); *Teisybė su gelda, melas su karieta* LKŽ III: 213; *Už teisybę nakvynės negausi* TTŽ 1912, nr. 2, 10, LTR 267(420a) ir kt.; *Melas atjoja ant balto žirgo, o tiesa ateina pėsčiomis* LTR 7834(2/50), 4375(135/3) ir kt.

Kartais apgailestaujama dėl tiesos praradimo – ji vaizduojama kaip *n e t e i s i n g a*, *p a s i d u o d a n t i j ė g a i* ir *į t a k a i*: *Kas stipresnis, tas gauna visados tiesą* LKŽ XVI: 184, *p a p e r k a m a*: *Pinigas ir netiesą tiesa paverčia* LKŽ XVIII: 844, TŽ V 594(40) ir kt.; *Turtingo ir melas teisingas* LTR 5384(653), 4102(307) ir kt. Yra patarlių, kur teigiama, kad tiesą sakyti *n e i š m i n t i n g a* ar net *p a v o j i n g a*, ypač jeigu sakai ją ponui ar moteriai: *Tik kvailas ir mažas tiesą tepasako* LTR 458(73/30), 541(368–22) ir kt.; *Bobai teisybė[s] sakyti negalima* LTR 558(350), LKŽ IX: 504 ir kt.; *Glostyk šunį, bet ne prieš šerstį, kalbėk tiesą ponui, bet prieš mirtį* KrvP III: 57, nr. 12318; *Pasakyta teisybė neprietelius daro* BP: 216, LTR 4825(524) ir kt.; *Teisybę pasakyt, kaip širšių kulinį prakabinti* LKŽ VI: 834. Plačiau vartojama kolokacija *Tiesą į akis drožti / rėžti* irgi vaizduoja tiesą kaip *n e m a l o n i a*, *ž e i d ž i a n č i a*, panašiai kaip ir šios paremijos: *Teisybė – karti patrova* LKŽ XIII: 996,

LTR 4096(41) ir kt. *Tiesa akis bado* LTR 75(7209), 4670(71) ir kt.; *Teisybė sarmatos neturi* LTR 416(31–4); *Teisybė kaip ugnis – degina* LTR 6593(634); *Teisybė skaudi* LTR 4254(87).

Yra patarlių, skelbiančių, kad tiesa neegzistuoja arba yra pasislėpusi: *Teisybė giliame šulinyje* LTR 6491(2047), 6491(1054) ir kt.; *Teisybės ir su žiburiu nerasi* LTR 5311(1703), 6084(153) ir kt., tačiau gerokai daugiau yra pabrėžiančių, kad nei melo, nei tiesos neįmanoma nuslėpti, nes juos išduoda tokios savybės, kaip gausa, dydis: *Teisybė kaip taukai ant viršaus pasirodo* PP: 135, LTR 4511(60) ir kt.; *Melo maišo nesuriši* LTR 1050(2/202), LKŽ VII: 1027; *Tiesa kaip saulė – delnu neuždengsi* LTR 3044(39); *Aiški tiesa ir patamsy žiba* LTR 4018(108/10). Pabrėžiamas melo laikinumas: *Melo kojės trumpos* LTR 3477(514), 5228(76) ir kt.; *Su melu netoli tenuėisi* LTR 4294(157), 5499(115) ir kt.; *Melagiui platūs vartai įeiti, siauri išeiti* LTR 3704(1418), 5149(164) ir kt.; *Meluok melą, išvesk galą* PP: 383; LTR 3659(178) ir kt.; *Melą pavysi greičiau negu šlubą šunį* LTR 4607(19). Meluoti ypač nemoka vaikais ir girtais menais: *Vaiko melas baltais siūlais siūtas* LTR 6029 (19); *Girto tiesa ant liežuvio galo* KrvP III: 8, nr. 11713; *Vyne teisybė* LTR 6066(1524). Kalbama apie melavimo pasekmes: nepasitikėjimą melagiu, jam gresiančias bausmes: *Melagiui ir tiesą sakant niekas netiki* LMD I 240(550), LTR 5437(28/6) ir kt.; *Melagiui patiki ne daugiau kaip vieną kartą* LTR 4000(524); *Nemeluok, liežuvius plaukais apaugus* LTR 6190(943); *Kas meluoja, kojom tabaluoja* LTR 7111(414). Kitur sakoma, kad melu apgauti galima tik žmogų, bet ne Dievą: *Melas prieš žmones, o ne prieš Dievą* LTR 30(852); *Melas prieš Dievą nepadės* LTR 30(851). Melagį dažniausiai išduoda tam tikri bruožai – žvilgsnis, kalba: *Melagį iš akių pažinsi* LTR 3882(236), 4878(224) ir kt.; *Melagį iš kalbos pažįsta* LKŽ IX: 718; *Melagio ir vagio liežuvius dvilinkas* LTR 1177(23); *Melagio puodas visada juodas* LTK 457(288); *Kreivos kojės kaip melagio* LTR 4173(245).

Esama įdomių situacinių posakių, susijusių su melavimu, melo atskleidimu. Pavyzdžiui, kas sakosi pamiršęs, ką ketino pasakyti, paerzinamas: *Norėjai pameluoti* LSP: 416. Sakoma, kad *Melagio ausys kruta, kabalduoja*; *Melagio akyse kobinukai* LSP: 417. Žinomas posakis *Meluoji ir neraudonuoji* LSP: 418. Kitais situaciniais posakiais kalbėtojas parodo suprantąs, kad kitas meluoja: *Graži būt pasaka, jei nemeluotum*; *Kai baigsi meluoti, sušvilpk*; *Kalbėk kalbėk, kol tikiu*; *Maišyk maišyk bulbienėlę, kad ji neprisviltų*; *Apgauk šunį, ne muni*; *Nepink pynelių!* LSP: 418–419. Yra situacinių posakių, kuriais stengiamasi sugėdinti melagį: *Sveiks pamelavęs, šuneli!*; *Kirmėlute, ar skani melų duonutė?*; *Ne dyvas, kad šuva prarijo kirvi* LSP: 419. Populiarus vaikiškas dvieilis, kuriuo erzinamas melagis: *Melagis melavo, per tiltą važiavo, tiltelis sulūžo, melagis įgriuvo* LTR 5895(849), 6190(134). Netikint tuo, kas pasakyta, užginčijant sušunkama: *Kad tu taip su nosia būtum!* / *nosį turėtum!*; *Kad tu taip*

ant padų! LSP: 419. Situacinis posakis *Spjauk į barzdą* (LSP: 420) ragina netikėti melagiu, neklausyti jo kalbų. Yra ir populiarių melaginingą tiesą pajaukiančių paremių: *Teisybė kaip pečiaus šviesybė* LKŽ IX: 733, LTR 465(36/392) ir kt.; *Tokia teisybė, kad vilkas šieną ėdė* LTR 390(140/1411).

Kita vertus, esama posakių, skirtų kalbėtojui išreikšti pasipiktinimą, kad jo žodžiais netikima. Tai parodo, kad negerai būti pernelyg nepatikliam: *Jei netiki, širdies neparodysiu* LTR 465 (36/3224), 2541 (278) ir kt.; *Mušk velnių per galvą, jis vis tiek netikės* LTR 66(114), 66(849); *Jei netiki, Dievo neparodysi* LKŽ XVI: 234.

Tiek melas, tiek tiesa dažnai personifikuojami, jiems suteikiama antropomorfinių savybių. Melas ir tiesa gali gimti ir mirti: *Teisybė mirė, neteisybė gimė* LTR 618(4–434). Teisybės personifikavimas minimas ir keliuose lietuvių parabolinių tekstuose: „Mirusi teisybė“, „Teisybė moko meluoti“ (KLPTK II: 97, 106). Melas ir tiesa juda, vaikšto, joja, bėga, tačiau melas dažniausiai būna greitesnis: *Teisybė slinkte slenka, o melagystė lėkte lekia* LTR 3378(1152), 1834(1241) ir kt.; *Kol teisybė apsiauna kojas, neteisybė grįžta visus aplaksčius* TD II (IX) 190. Kaip ir senovės graikų teisingumo deivė Temidė, lietuvių patarlėse teisybė dažnai vaiduoja amalka: *Yra ant svieto teisybė, bet kad akla* PP: 62, LTR 6067(297) ir kt.; *Teisybės yra akys išbadytos (išvarėjusios)* LKŽ XV: 1083, LTR 3656(73) ir kt., tačiau Temidės aklumas padeda jai išlikti sąžiningai, o lietuvių patarlėse teisybės aklumas – atvirkščiai – simbolizuoja jos nesąžiningumą.

IŠVADOS

Straipsnyje pristatyta paremių apie melą ir tiesą analizė, jas klasifikuojant pagal ryškėjančius semantinius aspektus. Vis dėlto reikia pripažinti, kad tokia analizė pasižymi subjektyvumu – vienintelės klasifikavimo taisyklės nėra. Pasitaiko, kad keliuose patarlių tipuose ryškėja tie patys semantiniai bruožai, o kartais ta pati patarlė gali būti skirtingai interpretuojama priklausomai nuo vartojimo situacijos ir konteksto. Kaip teigia K. Grigas, „neįmanoma pasiekti absoliutaus tikslumo dirbant su tokia nevienalyte medžiaga, kaip įvairiomis linkmėmis varijuojąs folkloras“ (Grigas 1987: 11). Maksimalaus objektyvumo siekta patikrinant Lietuvių patarlių ir priežodžių kartotekoje pateikiamus paremių reikšmės paaiškinimus. Manoma, kad semantinė analizė leido išryškinti pagrindinius melo ir tiesos bruožus ir suformuluoti kalbines ir kultūrinės šių sąvokų definicijas lietuvių paremiuose.

Melas – tiesai priešinga sąvoka, rimtas ir kiek įmanoma vengtinas blogis. Melų gali būti daug ir įvairių (nelygu kas ir kokių tikslu meluoja). Jis gali būti gerasnis arba blogesnis, jį galima pamatuoti. Dažnai melas būna patrauklesnis už tiesą;

kartais jis būtinas, kai reikia išsisukti iš keblios padėties, tačiau nenuslepiamas, anksčiau ar vėliau išlendantis, todėl meluoti nėra lengva. Melas dažnai personifikuojamas, vaizduojamas greitesnis už tiesą.

Tiesa – *melui* priešinga sąvoka, dorybė, kurios patariama visada laikytis. Tiesa dažniausiai būna vienintelė ir vientisa, visada akivaizdi, išryškėjanti. Vis dėlto ją reikėtų vertinti atsargiai, nes riba tarp melo ir tiesos neretai būna miglota: tiesa gali būti nesąžininga (linkusi pasiduoti jėgai ar pinigams). Sakyti tiesą dažnai neprotinga ir pavojinga, ji beveik visada nepatraukli. Tiesa dažnai personifikuojama, teisybė vaizduojama akla.

Pažymėtina, kad liaudies kultūroje *melas* ir *tiesa* – labai plačios ir nevienareikšmės sąvokos, turinčios įvairių bruožų. Patarlių ambivalentiškumas greičiausiai susijęs su jų kilme ir vartoseną – juk patarlės gimsta iš žmonių patirčių ir vartojamos kasdienėse situacijose, kurios būna skirtingos, tad ir vertinimas būna prieštaringas. Ne veltui patarles vadina „situacijų strategijomis“, – jos atspindi greičiau situacinį mąstymą, o ne stabilias logines taisykles. Būtų galima daryti prielaidą, kad žmogaus protas kartais linkęs mėgautis prasmų priešingybėmis, tai rodo tokie fenomenai, kaip ironija, paradoksas, oksimoronas ir gausybė retorinių tropų, leidžiančių išreikšti antitezę, antifrazę, kontrastą ir t. t. (Wasiuta 2012: 58).

Lyginant tiesos vaizdą lietuvių paremijose ir leksikografijoje, pastebimas esminis skirtumas – paremijose neatsispindi juridinis aspektas. Tačiau leksikografinė ir pareminė *tiesa* iš esmės panaši. Greičiausiai tai nulemta gausybės tarmiškų iliustracijų „Lietuvių kalbos žodyne“.

Šis tyrimas atskleidžia tik dalį *tiesos* ir *melo* bendro kalbinio-kultūrinio vaizdo lietuvių kalboje. Siekiant atskleisti šių vertybių vaizdą šiuolaikinėje kalboje, tyrimą numatoma pildyti tolesne analize pagal S-A-T metodologiją.

ŠALTINIAI

- ATU – Hans-Jörg Uther. *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, part I: *Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales and Realistic Tales, with an Introduction*, part II: *Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales*, part III: *Appendices*, (FF Communications, No. 284–286), Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004.
- BP – Antanas Baranauskas. *Patarlės*, in: *Literatūra ir kalba*, t. XIX, Vilnius: Vaga, 1986, p. 216–238.
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*: elektroninė versija, vyriausiasis redaktorius Stasys Keinys, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2017, prieiga per internetą: lkiis.lki.lt.
- EŽDB – *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*, Vilnius: Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, prieiga per internetą: <http://etimologija.baltnexus.lt/>.
- KLPTK – Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, t. II: *Pasakos-legendos. Parabolės. Novelinės pasakos. Pasakos apie kvailų velnių. Buitinės pasakos. Melų pasakos. Formulinės pasakos. Pasakos be galo*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.
- KrvP – V. Krėvė Mickevičius. *Patarlės ir priežodžiai*, 3 t., Kaunas, 1934–1937.

- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rinkiniai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LPPK – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių patarlių ir priežodžių sisteminė kartoteka.
- LSP – *Vilką minim, vilkas čia: lietuvių situaciniai posakiai*, sudarė Rasa Kašėtienė, Lilija Kudirkienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LTt V – *Lietuvių tautosaka*, t. V: *Smulkioji tautosaka. Šokiai ir žaidimai*, medžiagą paruošė K. Grigas, Vilnius: Mintis, 1968.
- MST – *Smulkioji tautosaka: patarlės, priežodžiai, posakiai*, surinko ir užrašė Jonas Mingirdas, Los Angeles, 1958.
- PP – *Patarlės ir priežodžiai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958.
- PPG – P. Būtėnas. „Priežodžio ir patarlės gyvenimas“, *Švietimo darbas*, 1930, Nr. 1.
- ST – K. J. Skruodys. *Tautosaka*, Vilnius, 1925.
- TD – *Tautosakos darbai*, 1937, 1940, t. III, VII; 1993, 1994, t. II (IX), III (X).
- TTŽ – *Mūsų tautinės tvorybos žiedai (Ateities priedas)*, 1911–1914.
- TŽ – *Tauta ir žodis: humanitarinių mokslų fakulteto leid.*, kn. 1, 3–5, Kaunas, 1923, 1925–1927.
- VPŽ – [M. Valančius]. *Patarles Zemajcziu*, Tilžėje, [1867].

LITERATŪRA

- Bartmiński Jerzy 2015, „Perspektywa semajzologiczna i onomajzologiczna w badaniach językowego obrazu świata”, *Poradnik Językowy*, Nr 1, p. 14–29.
- Bartmiński Jerzy, Tokarski Ryszard 1986. *Językowy obraz świata i spójność tekstu: teoria tekstu*, Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich.
- Buttler Danuta 1989. „Dlaczego zanikają przysłowia w dwudziestowiecznej polszczyźnie?”, *Język Polski*, Nr 5, p. 332–337.
- Chlebda Wojciech 1993, „Przysłowia narodu radzieckiego. Wstępne założenia przyszłej analizy”, in: *Literatura i słowo wczoraj i dziś: piśmiennictwo rosyjskie a państwo totalitarne*, red. Antoni Semczuk, Wanda Zmarzer, Warszawa: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego, p. 231–236.
- Glaz Adam, Danaher David, Lozowski Przemysław 2013. *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*, London: Versita.
- Grigas Kazys 1976. *Lietuvių patarlės*, Vilnius: Vaga.
- Grigas Kazys 1987. *Patarlių paralelės*, Vilnius: Vaga.
- Grzegorzczkova Renata 2015. „Co to jest językowy obraz świata i dlaczego warto go badać?”, *Poradnik Językowy*, Nr 1, p. 7–13.
- Gudavičius Aloyzas 2009. *Etnolingvistika: (tauta kalboje)*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Kudirkienė Lilija 2005–2007. „Apie patarles ir priežodžius“, *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*: elektroninis sąvadas, prieiga per internetą: <http://www.aruodai.lt/patarles/>.
- Kurcz Ida 1987. *Język a reprezentacja świata w umyśle*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lieber D. Michael 1994. “Analogic Ambiguity: A Paradox of Proverb Usage”, in: *Wise Words: Essays on the Proverbs*, ed. Wolfgang Mieder, New York: Garland Publishing, p. 99–126.
- Mažiulis Vytautas 1997. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*: elektroninė versija, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, prieiga per internetą: <http://www.prusistika.flf.vu.lt/zodynas/paieska>.
- Mieder Wolfgang 2004. *Proverbs: A Handbook*, Greenwood: Greenwood Publishing Group.
- Obelkevich James 1994. “Proverbs and Social History”, in: *Wise Words: Essays on the Proverb*, ed. Wolfgang Mieder, New York: Garland Publishing, p. 211–252.

- Rutkovska Kristina 2015. „Koncept DOMU (NAMAI) w języku i kulturze litewskiej / Namas ‘house’ and namai ‘home’ in the Lithuanian language and culture”, in: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. I: *Dom*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS, p. 61–88.
- Rutkovska Kristina 2016. „NAMU konceptas lietuvių kalboje ir kultūroje“, *Lietuvių kalba*, Nr. 10, prieiga per internetą: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/view/207/164>.
- Rutkovska Kristina, Bogdzevičė Monika 2016. „Kognitywny obraz Żmudzina w języku polskim i litewskim = The Cognitive Picture of Samogitian in Lithuanian and Polish”, *Slavistica Vilnensis*, vol. 61, p. 107–130.
- Rutkovska Kristina, Sawaniewska-Mochowa Zofia 2012. „Zapożyczenia litewskie dotyczące człowieka w gwarach polskich na Litwie. Aspekt semantyczny i etnolingwistyczny = Žmogų apibūdinantys lietuviški skoliniai Lietuvos lenkų tarmėse. Semantinis ir etnolingvistinis aspektas“, *Baltistica: VIII priedas: XI Baltistų kongreso straipsnių rinkinys*, p. 99–117.
- Rutkovska Kristina, Smetona Marius, Smetonienė Irena 2017. *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Akademine leidyba.
- Smetona Marius 2018. „Sąvokų „kalba“, „tauta“, „valstybė“ plėtiniai jaunimo sąmonėje“, *Logos*, Nr. 95, prieiga per internetą: <https://doi.org/10.24101/logos.2018.38>, p. 177–184.
- Smetona Marius, Smetonienė Irena 2016. „Darbas (praca) w niektórych dyskursach litewskich”, in: *Etnolingwistyka*, t. 28, Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, p. 101–116.
- Smetona Marius, Smetonienė Irena, Rutkovska Kristina 2016. „Koncept PRACY (Darbas) w języku i kulturze litewskiej”, in: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: *Praca*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydawnictwo UMCS, p. 67–91.
- Smetona Marius... [et al.] 2019. „Dvaro samprata lietuvių pasaulėvaizdyje“, *Tautosakos darbai*, t. 57, p. 54–75.
- Smetonienė Irena, Smetonienė Anželika 2018. „KALBOS paveikslas lietuviškuose leksikografiniuose šaltiniuose. Sisteminių duomenų analizė“, *Respectus Philologicus*, No. 34 (39), p. 9–24.
- Smoczyński Wojciech 2007. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Snukiškienė Irena 2019. „Tiesos konceptualizavimas leksikografijos šaltiniuose. Sisteminių duomenų analizė“, *Lietuvių kalba*, Nr. 13, prieiga per internetą: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/view/260>.
- Szpila Grzegorz 2002. „Minimum paremiologiczne języka polskiego – badania pilotażowe”, *Język Polski*, Nr 1, p. 36–42.
- Šlekonytė Jūratė 2000. „Melų pasakų transformacijos Kazio Borutos ‘Jurgio Paketurio klajonėse’“, *Tautosakos darbai*, t. XII (XIX), p. 205–215.
- Vėlius Norbertas (red.) 1995. *Lietuvių mitologija*, t. I, Vilnius: Mintis.
- Wasiuta Sebastian 2010. „Kłamstwo i plotka w polskich przysłowiach i zwrotach przysłowiowych”, in: *Plotka i kłamstwo w języku i w kulturze*, red. Monika Baran-Łaszkiwicz, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Polihymnia, p. 37–53.
- Wasiuta Sebastian 2012. „Kulturowe tło opozycji ciała i ducha w świetle przysłów” in: *Ciało i duch w języku i w kulturze*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, p. 49–62.
- Whiting Bartlett Jere 1932. *The Nature of Proverb*, Cambridge: Harvard University Press.
- Wierzbicka Anna 1991. *Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction*, (*Trends and Linguistics: Studies and Monographs*, vol. 53), Berlin: Mouton de Gruyter.
- Zaikauskienė Dalia 2010. „Lietuvių paremių funkcijos. Teorinės pastabos“, *Tautosakos darbai*, t. XL, p. 97–107.

“What Is True Is Not a Lie”⁵: Conceptualization of *Truth* and *Lie* in Lithuanian Proverbs

IRENA SNUKIŠKIENĖ

S u m m a r y

Keywords: truth, lie, value, linguistic worldview, paremia.

The article presents a linguistic cultural analysis of Lithuanian proverbs and sayings about truth (*tiesa*) and lie (*melas*). The analysis aims at restoring the linguistic cultural picture of these values in Lithuanian paremias. Proverbs and sayings are especially informative for the analysis of linguistic worldview. Being used by the people of different age, education and social background, they are an integral part of a national cultural life. Proverbs are repetitive, passed from generation to generation and thus forming cultural stereotypes and linguistic worldview. They contain a lot of information on the values upheld by a certain community. The analysis is based on S-A-T methodology developed by Lublin school of ethnolinguistics and presents the following linguistic cultural image of Lithuanian *truth* and *lie*: truth and lie are opposites placed on the opposite sides of the axiological axis. Lie is a great evil to be avoided as much as possible. Lies can be numerous and different, depending on who is lying and for what reason. Lie can be of different degree and can be measured. Lie is usually more attractive than truth and can be necessary to extricate people from difficult situations; nevertheless, lie is unconcealable. Lie is often personified; it is presented as a living and moving object, which is faster than truth. Truth is a virtue to be followed and always observed. Truth is usually unique and integral, always obvious and clear. However, truth should be viewed with caution, as the semantic boundary between truth and lie is very vague: truth can be unjust (it is particularly prone to succumbing to force or money), and it can become a lie. Truth is often unreasonable and dangerous and usually unattractive. Truth is often personified and presented as blind.

Gauta 2019-09-30

.....
5 A Lithuanian proverb having no equivalent in English, therefore translated word for word.